

אבות ותולדות במלאכות שבת –

שיטת הרמב"ם

אהרן חיים סקסונוב'

ז. מבוא

ח. הגדרת הקריטריונים לאבות ותולדות

ח.1. הגדרה אחידה בכל המלאכות

ח.2. הגדרה ייחודית בכל מלאכה

ט. שני סוגי מלאכות – מלאכות ייעודיות ומלאכות אמצעיות

י. מלאכה אחת – פעמים אב ופעמים תולדה

יא. יישום העיקרון במלאכות השונות

יא.1. חורש

יא.2. זורע

יא.3. דש

יא.4. מבשל

יב. השלכות להלכה

יג. סיכום

א. מבוא

רבו הדנים בשיטת הרמב"ם בעניין היחס בין האבות לתולדותיהם כדיני שבת ובשאלה איזו מלאכה תיחשב 'מעין האב' ואיזו מלאכה תיחשב תולדה². יש להדגיש כי הדבר חשוב ביותר בשיטת הרמב"ם, כפי שהוא עצמו כותב בפירושו המשנה:

והשג זה הענין והתבונן בו תמיד, בכל עת שתראה עבודה מן העבודות הסתכל תולדת אי זה אב היא. ולא תתבלבל לך המלאכה אשר היא מעין אב מן האבות עם התולדה, כמו שביארתי לך.

(פירוש המשנה לרמב"ם שבת ז, ב)

כלומר, לא ניתן להתייחס לשאלה זו כשאלה תיאורטית בלבד, אלא מדובר בשאלה חשובה בעלת השלכות הלכתיות, שכן הרמב"ם מזהיר את הקורא לדקדק בנושא זה תמיד. כמו כן, הרמב"ם טורח אף בהלכות בפרק ז' להסביר את ההבדל בין 'מעין אב' לתולדה, מה

¹ כאן המקום להודות לרבותי ולחבריי הרבים שעזרו לי בליבון הנושא, קראו את דבריי, הקשו עליהם והפנו למקורות שונים. כמו כן, נעזרתי במספר מאמרים במהלך עבודתי וברצוני להודות למחבריהם על כך: 'אבות ותולדות בשבת', הרב נתנאל אריה, קול ברמה כח (מופיע באתר אסיף); 'מלאכות ייעודיות ומלאכות אמצעיות', הרב רא"ם הכהן, שיעורי הרב רא"ם – מסכת שבת.

יודע אני כי הרבה יש בדברי הרמב"ם יותר משמצאתי, ואיני רואה בדבריי אלא פתיחת פתח להבנות חדשות בדבריו.

² לדוגמה המגיד משנה (שבת ז, ד); לחם משנה (שבת ח, א) המוזכרים בהמשך הדברים ועוד.

שמוביל למסקנה כי מדובר בשני סוגים של מלאכות ויש משמעות לחלוקה ביניהם. כך מגדיר אחד מן הראשונים בהסברו לרמב"ם את ההבדל:

זכר אלו השמות, והם: 'אב' ו'מעין' ו'תולדה' ו'דומה'. האב – היא המלאכה עצמה שהייתה במקדש, ומעין – היא המלאכה השווה לאב בכל ענין. ותולדה – היא המלאכה המתייחסת לאב מפני שהיא דומה לו. והדומה – הוא דבר שאינו מלאכה אלא דומה למלאכה, כגון הרודה דבש מכוורתו שהוא דומה לקוצר... ומה שעשה רבינו ז"ל שני חלקים מ'תולדה' ו'מעין', מאחר שאין הפרש ביניהם לא במזיד ולא בשוגג. אע"פ שאין ביניהם בדין, יש ביניהם שינוי בענין. שהרי הקוצר הוא אב, ואי אפשר לומר על הבוצר ועל האורה שהם תולדת קוצר, שהרי אין הפרש בשיקול הדעת ביניהם, שהכל תלישה מן המחובר הוא. אבל התולדה אינה דומה לאב אלא צריכה עיון עד שתתייחס לאב. כיצד? הדש הוא אב; מצינו שהוא פירוק התבואה מן הקש. לפיכך כל ענין שהוא פירוק דבר מדבר ניחס אותו לדש, כמו שאמרו: מפרק תולדת דש. וכן החולב והסוחט בגדים, לפי שהוא פירוק מדבר לדבר. וידוע שאין יחס אלו כייחס הבוצר לקוצר. שאלו לא יתייחסו לדש אלא אחר עיון הרבה.

(תשובות הרמב"ם ואגרותיו, מהדורת ליפסיה, חלק א, "ביאור

על הרמב"ם נמצא במצרים מהלכות שבת", עמ' נט, ב - ס, א)

מעשה, יש לברר מהן אותן השלכות הלכתיות להן רומז הרמב"ם בחלוקה בין האבות לתולדות. היו שטענו שאין לכך השלכה מעשית כלשהי אלא רק עניין הגדרתי (כך, לדוגמה, טען המגיד משנה בהלכות שבת ז, ד). אמנם, כאמור, אין הדבר נראה כן ואף נסתר בפירוש מתשובתו של ר' אברהם בן הרמב"ם לר' דניאל הבבלי, שם הוא תמה על דבריו וטוען שאין הכללים ההלכתיים של האב מחייבים את התולדות שלו:

זה שהקשיתה בתחלתה מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע אין ראוי למי שיביין ענין האב ומעינו ותולדתו להקשותה כלל שהתולדה אף על פי שהיא דומה לאב אינה לא האב ולא מעין האב אלא הפרש יש ביניהם.

(שו"ת ברכת אברהם יח)³

אם כן, עלינו לברר תחילה, כיצד מגדירים את האבות וממילא כיצד מוגדרות התולדות על פי זה. לאחר הגדרת האבות והגדרת התולדות בהתאם, ניתן יהיה לדון בהשלכות המעשיות הנובעות מהגדרות אלו.

³ נדון בהרחבה בתשובה זו בהמשך דברינו.

ב. הגדרת הקריטריונים לאבות ולתולדות

ב.1. הגדרה אחידה בכל המלאכות

מפרשי הרמב"ם דנו בשאלה כיצד להגדיר כלל קבוע להגדרת תולדה ברמב"ם (ובהתאם להגדרה ל'מעין אב'). המשותף לכל הניסיונות הללו הוא הניסיון למצוא כלל אחיד שיקיף את כל המקרים ברמב"ם, ולנסות לנסח את הכלל אותו הרמב"ם לא כתב.

כך, למשל, כותב המגיד משנה:

ודע שכוונת רבינו היא שכל מלאכה שהיא דומה לאב בדמיון גמור אלא שחלוקה ממנה באיכות הפעולה או באיכות הנפעל הרי זו אב כמותה, אבל מלאכה הדומה לה במקצת זו היא הנקראת תולדה. והמשל בזה: הקוצר והבוצר שהם בדמיון גמור אלא שחלוקין הנפעלים, וכן הזורע והנוטע, וכן החורש והחופר, שהם חלוקי איכות הפעולה אבל הם בדמיון גמור - עליהם אמרו: כולם מלאכת אחת הם; שאם באנו לחלק בהן, נחלק במיני הזרעים גם כן, ובמיני הכלים אשר יעשה בהם וכיוצא בזה. אבל בשאין שם אלא קצת דמיון כגון המחתיך את הירק שאינו דומה לטחינה רק בהעשות מגוף אחד גופים רבים אף על פי שהטחינה משנה הגוף הראשון לגמרי ואין החתוך כן, זו היא תולדה, והיקש זה ניתן לכלן. זהו דעת רבינו.

(מגיד משנה שבת ז, ד)

כלומר, המגיד משנה מגדיר שמלאכה הזוהה לאב באופייה, אך שונה ממנו באיכות מושא הפעולה או באיכות הפעולה תהיה 'מעין אב', אך פעולה הדומה בלבד לאב, אך איננה זהה באופייה, תהיה תולדה. אמנם, מיד יש לשאול בעניין הגדרתו של המגיד משנה – ראשית, מהו 'דמיון גמור' ומהו 'קצת דמיון'? ראינו כי הגדרה דומה לכך מופיעה בפירושו לרמב"ם שהובא לעיל, אך הגדרה זו איננה בהירה דיה כדי להגדיר על פיה מלאכות חדשות. שנית, הגדרת המגיד משנה איננה מתיישבת עם כל המקרים המובאים ברמב"ם, לדוגמה לא ברור מדוע גיבול העפר נחשב לתולדה בלבד (של מלאכת לש; רמב"ם שבת ח, טז) ולא ל'מעין אב', והלא מדובר בפעולה זהה לחלוטין, אלא שהנפעלים שונים, בדיוק מה שמגדיר המגיד משנה כדמיון גמור.

בנוסף, מלאכת הניכוש נמנית כתולדה של מלאכת החרישה (שבת ח, א) ולעומת זאת הזמירה נמנית כ'מעין אב' של זורע (שבת ז, ג), ולא ברור מדוע יהיה הבדל ביניהם – וכי הדמיון בין הזמירה לזריעה גדול מן הדמיון בין הניכוש לחרישה? על כך עונה הלחם משנה:

וא"ת אמאי לא הוי מנכש ליפות קרקע אב כמו חורש, כיון שהם דומים באיכות הפעולה, דומיא דזומר שהוא כמו זורע מפני שהוא מאיכות פעולתו? י"ל דאי

אבות ותולדות במלאכות שבת – שיטת הרמב"ם

אפשר לצמיחה מבלתי זימור, אבל זה אעפ"י שלא ייפה הקרקע כל כך אין בזה הפסד, ואינו מוכרח כל כך.

(לחם משנה שבת ח, א)

כלומר, מלאכה שהיא הכרחית לעשיית המלאכה הראשית תיחשב כ'מעין אב', ומלאכה שאיננה הכרחית, אלא משמשת כתוספת ושיפור למלאכה העיקרית, תיחשב כתולדה. על פי כיוון זה בכל מלאכה בה תהיה בעיה מסוימת ביחס בין האב לבין התולדה יוסיפו קריטריון חדש להגדרת "הדמיון הגמור" לאב שלא מצוין במפורש בשום מקום ואין לו מקור בדברי הרמב"ם. כך עולה מדברי בעל התפארת ישראל בכלכלת השבת (בראש דבריו; בהגדרתו את המושג אב מלאכה), בדבר מלאכת ההשקיה, הנמנית כתולדה של זורע, על אף שלא ברור מה ההבדל בינה ובין הזמירה שנמנתה כאב:

[...] מיהו לאו דוקא שהיה פעולה כזו ממש במשכן, אלא אפי' רק אם דומה למלאכה שהיה במשכן בפעולה ובתכלית [...] או אפי' דומה למלאכה שבמשכן רק בתכלית ולא בפעולה [...] כל אלו נקראו אבות מלאכות, אף שלא היו במשכן. אמנם דוקא בעשה הפעולה באותו הגוף שמתכוון בו התכלית. אבל בעשה הפעולה בגוף אחר, כגון המשקה צמחים ואילנות, אף שהשקאה דומה למלאכה שבמשכן בתכלית, שכוונתו בה שיגדלו הצמחים, עכ"פ מדאינו עושה הפעולה בגוף הצמחים רק בהמים, להכי הו"ל רק תולדה (כרמב"ם פ"ח משבת ה"א וב').

כלומר, על בסיס הקושייה העולה מדין המשקה נוסף קריטריון נוסף ל"דמיון הגמור" – פעולה בגוף הדבר.

אמנם, אין זכר להגדרות אלו בדברי הרמב"ם ואין זה עולה מלשונו כלל.

ב.2. הגדרה ייחודית בכל מלאכה

לאור הקושי בניסיונות להעמיד יסוד אחד עקרוני ברמב"ם, המגדיר את האבות ואת התולדות, נראה שיש להציע שבכל מלאכה ומלאכה יש לדון לגופה של מלאכה ולהגדיר בה מה האפיון של 'מעין האב' שלה ומה האפיון של תולדותיה. דבר זה אף עולה מבין השורות בדברי הרמב"ם, שכן הוא לא כתב אף כלל מגדיר אלא נתן דוגמאות בלבד. לשם הדגמת העניין נבחן את שלוש המלאכות הראשונות ברשימת המלאכות ונבחן את ההגדרות שלהן, כפי שהרמב"ם מגדיר בעצמו בפרק ז', כאשר הוא מציג את המושג 'מעין אב'.

כך כותב הרמב"ם:

כל אלו המלאכות וכל שהוא מענינן הן הנקראין אבות מלאכות. כיצד הוא ענינן?
אחד החורש או החופר או העושה חריץ הרי זה אב מלאכה, שכל אחת ואחת מהן
חפירה היא בקרקע וענין אחד הוא.

וכן אחד הזורע זרעים או הנוטע אילנות או המבריך אילנות או המרכיב או הזומר
כל אלו אב אחד הן מאבות מלאכות וענין אחד הוא, שכל אחת מהן לצמח דבר
הוא מתכון.

וכן אחד הקוצר תבואה או קטנית או הבורצר ענבים או הגודד תמרים או המוסק
זיתים או האורה תאנים, כל אלו אב מלאכה אחת הן, שכל אחת מהן לעקר דבר
מגדוליו מתכון. ועל דרך זה שאר האבות.

(רמב"ם שבת ז, ב-ד)

הרואה יראה כי הרמב"ם לא ניסח את דבריו בצורה זהה בכל האבות – בעוד שבמלאכת
החרישה מגדיר הרמב"ם את הפעולות המוגדרות 'מעין האב' על ידי עניין פיזי זהה ('חפירה
היא בקרקע'), במלאכות הזריעה והקצירה הפעולות המוגדרות 'מעין אב' מוגדרות על ידי
כוונתו של העושה ("לצמח דבר הוא מתכון" / "לעקר דבר מגדוליו הוא מתכון"). הדברים
זוקקים בירור, מדוע שונה מלאכת החרישה ממלאכות הזריעה והקצירה?

נבחן עתה את שלוש המלאכות הללו על פי ההגדרה אותה נותן הרמב"ם. במלאכת הזריעה
מגדיר הרמב"ם כי כל פעולה הנעשית מתוך כוונה להצמיח דבר, הרי שהגדרתו תהיה 'מעין
אב'. אם כן, מהן התולדות של מלאכה זו? הלא לעולם פעולה הנעשית לשם הצמחה
תיחשב ל'מעין אב' (מה שאכן ניכר בשיטת הרמב"ם בעניין הזומר, שנחשב הוא ל'מעין
אב', על אף שצורת הפעולה שלו הפוכה לחלוטין מהזורע). ודאי על פי דברים אלו נצטרך
להגדיר את תולדות הזריעה כפעולות שאינן נעשות לשם גידול הדבר. כך יהיו הדברים גם
במלאכת הקצירה, שכל המלאכות המוגדרות בה כ'מעין אב' יהיו מלאכות שעניינן הכוונה
לעקור דבר מגידוליו, ובהכרח התולדות יהיו מלאכות שאינן כאלה.

לעומת זאת, במלאכת החרישה, כל המלאכות המוגדרות בה כ'מעין אב' עניינן הוא פעולת
החפירה בקרקע, וממילא בהכרח התולדות שלה לא תהיינה מלאכות שעניינן פעולת
החפירה. אם כן, רואים אנו בהכרח שישנם כמה סוגי אבות מלאכה ולא ניתן לכוללם
בהגדרה אחת, ובהתאם להגדרה בכל אב מלאכה תיגזר הגדרה לתולדותיה, שאיננה
משותפת לכל המלאכות⁴.

⁴ בהמשך דברינו יבואר כיצד מגדירים את התולדות בהתאם להגדרת האב, ובניתיים הסתפקנו בהצגת הצורך
להגדיר את התולדות בצורה שונה מהאב, כאשר הדבר נידון בכל מלאכה בפני עצמה.

ג. שני סוגי מלאכות – מלאכות ייעודיות ומלאכות אמצעיות

ברצוננו להציע פתרון המבוסס על דברים של הרב רא"ם הכהן, בעניין ההבחנה בין המלאכות השונות. בספר שיעוריו על מסכת שבת במאמר 'מלאכות ייעודיות ומלאכות אמצעיות'⁵, טוען הרב רא"ם כי ישנם שני סוגי מלאכות – מלאכות ייעודיות ומלאכות אמצעיות. משמעות החלוקה הזאת היא שישנן מלאכות שעניינן הגעה ליעד מסוים, יצירת תוצר חדש, בעוד ישנן מלאכות שעניינן להיות חלק מתהליך מסוים, על אף שהן עצמן לא משנות דבר משמעותי ומרכזן מימוש כוונתו של האדם ומטרתו⁶. ממילא הגדרתן של המלאכות מן הסוג השני תהיה קשורה להיותן מלאכות תהליך. בדברינו נרצה לאמץ את המבנה הנ"ל ולפתחו למשמעות היחס בין האבות ובין התולדות שבשתי הקבוצות הללו.

נראה, שישנן מלאכות שעניינן השינוי של מושא פעולתו של האדם, יצירת תוצר חדש. במלאכות אלו אין משמעות רבה לדעתו ולכוונתו של האדם העושה אותן – עיקר עניינן הוא שנוצר דבר חדש. לעומת זאת, ישנן מלאכות שעיקר מהותן אינו שינוי מושא פעולת האדם אלא דווקא מימוש מטרתו של האדם וקירובו אל עבר היעד שלו, על אף שמבחינה אובייקטיבית לא נוצר דבר משמעותי חדש.

ניתן אולי להציע שבשני מודלים אלו מתבטאות שתי פרשנויות למילה 'מלאכה'. הפירוש הראשון הוא 'מוצר' / 'חפץ', כפי שמופיע בפסוקים "ואני אתנהלה לאטי לרגל המלאכה אשר לפני ולרגל הילדים..." (בראשית לג, יד) או "אם לא שלח ידו במלאכת רעהו" (שמות כב, ז)⁷. כלומר, המלאכה עניינה התוצר שברשות האדם ונאסר על האדם ליצור תוצרים אלו בשבת (וייתכן שזו פשטות לשון הכתוב "לעשות בכל מלאכת מחשבת" (שמות לה, לג) האמור במשכן). הפירוש השני הוא דווקא 'מעשה יצירה' / 'עבודת אומן' ומרכזו של המילה 'מלאכה' הוא דווקא עבודתו של האדם ופעולתו לשם הגשמת מטרה מסוימת⁸.

מעתה, יש לעיין מה אופייה של כל מלאכה מל"ט המלאכות ולא יזו קבוצה היא משתייכת. ייתכן, שקיומו של הכלל 'מלאכה המתקיימת'⁹ הוא המדד המרכזי לבחינת הדבר – מלאכות שעניינן שינוי הדבר יחייבו את קיומו של הכלל 'מלאכה המתקיימת', שכן כל עניינה של המלאכה היא יצירה של תוצר חדש בעולם, אך מלאכות שעניינן הגשמת מטרת

⁵ כמו כן מופיע באתר אסיף.

⁶ לדוגמה, אין מטרת מלאכת הדישה אלא הכנת התבואה להמשך התהליך שבסופו ניתן יהיה ליצור לחם מן החיטים, ובעצם דישה החיטים, ללא המטרה הסופית, אין כל משמעות עצמית.

⁷ כך עולה בפירוש הפסוק מאונקלוס ומהאבן עזרא (שמות כב, ז).

⁸ הרב אהרן ליכטנשטיין מציע שישנם שני מושגים בתורה מהם נלמדים דיני שבת – "לחשוב מחשבות" ו"מלאכת מחשבת", כאשר הראשון עוסק בעיקר בדעותיו וכוונותיו של האדם ומימושו את רצונותיו, שנאסרו בשבת, בעוד השני עוסק בתוצרים מסוג מסוים שנאסרו בשבת. להרחבה בעניין זה עיין בדבריו www.etzion.org.il/vbm/archive/3-halak/emor.rtf.

⁹ כלל במלאכות שבת, שעניינן הוא תמידות קיומה של המלאכה אותה עשה האדם – לדוגמה במלאכת צובע ישנה דרישה שהצבע יישאר ולא ייעלם לאחר הצביעה, כדי להתחייב.

האדם לא שייך בהן דין זה כלל, שכן כוונתו של האדם להמשיך ולפעול על מושא פעולתו ולשנותו שוב. על כן מובן מדוע לא נשנה כלל זה במסגרת הכללים שמונה הרמב"ם בראש הלכות שבת – שכן כלל זה איננו רלוונטי לכל מלאכות השבת.

אם כן, לאחר שכל מלאכה תסווג לקבוצה מסוימת, לדבר תהיה השפעה על הגדרת תולדת אותה המלאכה. לאור העובדה שאצל הרמב"ם ההגדרה של האב הינה רחבה מאד ומכילה בתוכה אוסף מלאכות גדול, ממילא יש לברר מהו ההבדל העקרוני בין האבות ובין התולדות. לדוגמה, כפי שראינו לעיל, הגדרת האב קוצר הינה "לעקר דבר מגדוליו הוא מתכוון", וממילא כל מצב בו האדם יתכוון לעקור דבר מגדוליו, כל דבר שהוא, הרי שהוא ייחשב לאב. מתוך כך יש לשאול אילו פעולות נכללות במלאכה זו ומוגדרות תולדה. לכאורה ההגדרה היחידה שנותרה היא עקירת דבר מגדוליו, ללא כוונה. כלומר, כאשר מתבצע ניתוק פיזי בין דבר למקור גידולו, אך האדם לא עושה זאת לשם הדבר הנעקר, הרי שתהיה זו תולדת קוצר. כעת, ניתן להבין את ההשפעה של סיווג האב לאחת מקבוצות המלאכות על שאלת הגדרת התולדות.

אם עניינו של האב הוא מימוש כוונתו של האדם, כל מעשה שמיועד לכוונה זו ייכלל באב המלאכה ('מעין אב'), וכמובן לא יהיה תולדה. ממילא – תולדה, באבות מלאכה כאלה, תהיה שינוי במציאות הדומה לשינוי במציאות שנעשה באב המלאכה, אך לכוונה שונה מהכוונה באב המלאכה¹⁰.

מנגד, אם עניינו של האב הוא שינוי של דבר מסוים, כל מעשה שיוצר שינוי במציאות הדומה לשינוי במציאות הנוצר באב המלאכה – ייכלל באב המלאכה ('מעין אב'), וכמובן לא יהיה תולדה. ממילא – תולדה באבות מלאכה כאלה תהיה פעולה שמיועדת לאותה כוונה לשמה נעשה אב המלאכה, אך ללא שינוי פיזי דומה לאב.

ד. מלאכה אחת – פעמים אב ופעמים תולדה

על מנת להוכיח את דברינו בדבר היחס אל פעולות מסוימות כאב או כתולדה בהתאם להיותן מלאכות ייעוד או מלאכות אמצעיות נעסוק בהלכה מתמיהה ברמב"ם:

כל זרע שקצירתו מצמחת אותו ומגדלתו כגון אספסתא וסלקא, הקוצרו בשגגה חייב שתי חטאות, אחת מפני שהוא קוצר ואחת מפני שהוא נוטע, וכן הזומר והוא צריך לעצים חייב משום קוצר ומשום נוטע.

(רמב"ם שבת ח, ד)

¹⁰ נראה שיש בכך הסבר לפסיקתו של הרמב"ם בעניין חיוב במלאכה שאינה צריכה לגופה (שבת א, ז). בניגוד לראשונים אחרים, שפסקו במלאכה שאינה צריכה לגופה כר' שמעון שפטור, מחייב הרמב"ם כדעת ר' יהודה. נראה שהרמב"ם באופן עקבי מחייב על מלאכות שאינן נעשות מתוך כוונת איסור, ושמה כל עניין התולדות של מלאכות ייעודיות בדעת הרמב"ם הן, למעשה, מלאכה שאינה צריכה לגופה, והדברים זוקקים הרחבה.

הרמב"ם פוסק שלוש פסיקות המופיעות בגמרא (עג, ב), אלא שהרמב"ם שינה בלשונו. ראשית, על אף שנראה בפשטות שיסוד שלושת המקרים זהה – כלל הרמב"ם יחד את הקוצר אספסתא והקוצר סלקא והוסיף לאחריהן את דין הזומר וצריך לעצים תחת הגדרת "וכן"¹¹. שנית, הרמב"ם כותב על שני המקרים הראשונים שהוא חייב "מפני שהוא קוצר" ובזומר וצריך לעצים כתב שחייב "משום קוצר" (וכך גם ביחס לנוטע). עיון קל בדברי הרמב"ם מעלה שהשימוש במילה "משום" מיוחד לתולדות¹². הדבר תמוה מאד, שכן הרמב"ם הגדיר אך פרק אחד קודם (ז, ג) שהזומר הוא אב, ומדוע נשנה כאן הזומר כתולדת נוטע?

נראה להסביר, שהיות שמלאכת הזריעה מוגדרת כמלאכה אמצעית, שחלק מהותי מהגדרתה הוא כוונת האדם ("לצמח דבר הוא מתכוון"), כאשר אדם זומר לשם הצמחת האילן הדבר ייחשב למעין אב מלאכה, על אף השוני הפיזי בין פעולת הזריעה לפעולת הזמירה. אמנם, אם אין הוא עושה את אותה הפעולה עצמה לשם הצמחת האילן, הרי שתהיה זו תולדה. נפרט את הדברים לגבי כל אחד מהמקרים – זומר וצריך לעצים לעומת קוצר אספסתא וסלקא.

כאשר אדם זומר וצריך לעצים, הרי שכוונתו היא לשם העצים ולא לשם הזמירה, ולכן לא ניתן להגדיר פעולה זו כ'מעין אב'. מכל מקום, היות שהפעולה הזו מצמיחה את העץ, אף ללא כוונת האדם, הרי שפעולה זו תיכלל תחת הגדרת תולדת זורע, והיא הצמחת דבר ללא כוונה, כפי שהסברנו לעיל. כך גם לגבי מלאכת קוצר במקרה זה – לא ניתן לומר שכוונתו של הזומר הצריך לעצים היא "לעקור דבר מגידוליו", כיוון שהענפים אינם "דבר" נפרד שהעץ הוא "גידוליו" אלא חלק מהעץ עצמו. כיוון שכך, לא ניתן להכליל את המקרה הזה כ'מעין אב' של מלאכת קוצר. אף על פי כן, ניתן לראות במעשה זה תולדה של מלאכת קוצר – כיוון שהשינוי שנעשה במציאות דומה מאוד (התנתקות של דבר ממקור גידולו). לעומת זאת, כאשר אדם קוצר אספסתא וסלקא, דרכו לקצרם ועל ידי הקצירה להצמיחם שוב (שכך הוא טבע גידולם), ועל כן מתכוון הוא וחייב – "מפני שהוא קוצר ומפני שהוא נוטע" (מעין אבות מלאכה).

מעשה מוכח, שלא כדברי נושאי הכלים, שניסו לחלק בין פעולות שונות לאבות ולתולדות. רואים בבירור שפעולת הזמירה עצמה משתנה מאב לתולדה בהתאם לכוונתו של האדם, ללא קשר לרמת הדמיון של הפעולה לאב, כפי שרצו לומר נושאי הכלים בעניין ההבדלים בין אב לתולדה.

¹¹ ראש הישיבה הרב נחום אליעזר רבינוביץ' זצ"ל, בספרו "עיונים במשנתו של הרמב"ם" (הוצאת מעליות מהדורה שנייה תש"ע, עמוד נד), טען כי שימוש במילה "וכן" ברמב"ם מורה על דין דומה, אך עם שוני דק ביניהם.

¹² ראשית, השימוש במילה "משום" מופיע תמיד בחציין השני של ההלכות העוסקות במלאכות, שם הרמב"ם מפרט את התולדות. כמו כן, הרמב"ם מתייחס לאותן הלכות כמה פעמים, כאשר בפעם הראשונה הוא מסביר שמדובר בתולדה ובפעם השנייה כותב שחייב משום האב (כך לדוגמה ביחס למלאכת ההשקיה – הלכות שבת ח, ב אל מול הלכות שבת כא, ה).

ה. יישום העיקרון במלאכות השונות

מעתה, יש לבחון כיצד עיקרון זה מתיישם במלאכות השונות. אמנם, ראוי היה לסקור את כל ל"ט המלאכות, אך במסגרת דברינו נעסוק במספר דוגמאות מרכזיות בלבד.

ה.1. חורש

תחילה נעסוק במלאכת חורש. כפי שדייקנו לעיל, הגדרת אב המלאכה, כפי שמגדיר הרמב"ם, היא "חפירה היא בקרקע" – דהיינו יצירת קרקע חפורה, שינוי הקרקע משדה בור לקרקע חרושה. על כן כל פעולה פיזית שתשנה את הקרקע ותחפור בה תיכלל כאב המלאכה. אמנם, פעולות שאינן דומות לחרישה ואינן חופרות בקרקע כלל לא יכולות להיכלל באב המלאכה, ועל כן הדרך היחידה לחייב בהן תהיה במצב בו האדם מתכוון לעשות פעולה שמטרתה זהה לחרישה – ייפוי הקרקע והכשרתה. הדבר עולה בקנה אחד עם דברי הרמב"ם:

המנכש בעיקרי האילנות והמקסם עשבים או המזרד את השריגים כדי ליפות את הקרקע הרי זה תולדת חורש ומשיעשה כל שהוא חייב.

(רמב"ם שבת ה, א)

ניתן לראות בבירור שהוסיף הרמב"ם את המילים "כדי ליפות את הקרקע" שאינן מופיעות בהגדרת האב בפרק ז, שהובאה לעיל, וכן לא מופיעות בתחילת ההלכה העוסקת באב. הדבר קשור לכך שעניינה של מלאכת החרישה היא השינוי הפיזי של הקרקע, וממילא אין צורך שהאדם יתכוון בעשיית השינוי לשם דבר מסוים – עצם עשיית השינוי מחייבת. מנגד, התולדות אינן פעולות פיזיות העומדות בקריטריונים של המלאכה והאדם יתחייב רק אם יתכוון למטרה לשמה נעשית בדרך כלל החרישה – ייפוי הקרקע והכשרתה^{13 14}.

¹³ פעולת הניכוש יכולה להיעשות למטרות שונות (כפי שעולה מדברי הגמרא במועד קטן ג, א, שם נחלקו אמוראים אם מנכש חייב משום חורש או משום זורע), ורק כאשר נעשית לשם ייפוי הקרקע מחייבת היא משום חורש. מעתה מחזורת הסוגייה של התולש עולשין בשבת קג, א, בה כל נושאי הכלים התקשו ביחס לשיטת הרמב"ם. מהסוגייה שם עולה בפשטות שהתולש עולשין בשדהו לשם העולשין חייב בכלשהו, משום שיש בכך 'פסיק רישיה' לעניין החרישה, ורק כאשר עושה זאת בשדה חברו חייב על פי השיעור של הקצירה. אמנם, הרמב"ם לא מזכיר כלל את החלוקה בין שדהו לשדה חברו (שבת ה, ה). מעתה, על פי הסברנו הדבר מבורר כל צרכו – תלישת עולשין איננה פעולת חרישה פיזית, שכן אינו חופר בקרקע כלל. מעתה, הדרך היחידה להתחייב על תלישת עולשין משום חורש היא רק כאשר האדם מתכוון ליפות את הקרקע, ועל כן כאשר תולש לשם העולשין ולא לשם הייפוי אינו חייב כלל – לא בשדהו ולא בשדה חברו וכדברי הרמב"ם. על פי הסבר זה כוונת הגמרא, באוקימתא של שדה חברו, היא לומר שהיות העובדה שלא משנה לאדם איפה לתלוש – אם בשדהו ואם בשדה חברו, מעידה כאלף עדים שאינו מתכוון ליפות את הקרקע וממילא אין סיבת חיוב אף פעם (וכעין זה בדברי מרכבת המשנה (חעלמא) בהלכות שבת א, א).

¹⁴ אמנם, קשה מעט על דברינו, שכן הרמב"ם בפירושו המשנה (שבת יב, ב) מפרש את המנכש כ"הוא אשר חופר בעיקרי הצמחים, והיא מעבודות האדמה, והיא והחרישה שוות", וממילא נראה שגם המנכש, על פי הרמב"ם, הוא חפירה. ואמנם נצטרך לתרץ שחזר בו הרמב"ם מהסברו במושג 'מנכש', שכן לא ניתן ליישב את הסברו בפירושו המשנה עם הסברו לאב המלאכה של חורש ועם היות המנכש תולדה, וצריך עיון.

הרב רא"ם, בחלקו השני של מאמרו הנזכר, מתייחס למלאכת החרישה כמלאכה אמצעית הנכללת כחלק מרצף המלאכות של 'סידורא דפת', ועל כן מסיק שוודאי יתחייבו על מלאכה זו רק בקרקע הראויה לזריעה, כפי שכותב האור זרוע:

ולא מחייב משום חורש אלא בקרקע הראויה לזריעה כדמוכת פרק אילו עוברין (פסחים מז, א-ב) [...] אלמא דכל היכא דקרקע לאו בת זריעה הוא לא מחייב משום חורש.

(אור זרוע ב, הלכות שבת סימן נה)

אם אכן מלאכת החרישה הינה חלק מרצף המלאכות העוסקות בהכנת הפת, ודאי מסקנתו של הרב רא"ם מתבקשת, שכן אין עניין בעצם שינוי הקרקע אלא מדובר בפעולה המשמשת את מטרתו הרחוקה של האדם ביצירת הפת, וממילא בקרקע שאיננה ראויה לזריעה לא שייך לחייב בה. אמנם, לדברינו אין מלאכת החרישה כלולה כלל ברצף המלאכות שאחריה, ועומדת היא באופן עצמאי כמלאכת ייעוד – שינוי הקרקע, ללא תלות בכוונת האדם¹⁵. ייתכן, שזו הסיבה ששינה הרמב"ם בפסיקתו (שבת ז, א) מלשון המשנה, כפי שמופיעה בבבלי (שבת עג, א), שם מלאכת החרישה מופיעה אחרי הזריעה. נראה כי הבבלי נקט את מלאכת החרישה כמלאכה המשמשת כחלק מתהליך הזריעה והכנת הפת (כפי שאכן טוענת הגמרא עג, ב, שהחרישה נעשית לאחר הזריעה לשם הכנסת הזרעים לקרקע). אמנם, הרמב"ם פוסק שלא כסדר הזה, אלא כפי שגרס הוא במשנה (כפי שמופיע בפירושו המשנה), וכפי שמופיע בכתב יד קויפמאן ובגרסת המשנה בירושלמי¹⁶, שהחרישה קודמת לזריעה, וממילא אין הכרח לראות אותה כחלק מהרצף של מלאכות עשית הפת אלא כמלאכה עצמאית, שיהיו חייבים עליה אף בקרקע שאיננה ראויה לזריעה¹⁷. ייתכן כי רמז להיות מלאכת החרישה מלאכת ייעוד מצא הרמב"ם בשיבוצה של מלאכת החרישה בפרק יב במשניות במסכת שבת, כאשר פרק זה עוסק במובהק במלאכות ייעודיות כמו בונה, מכה בפטיש וכותב.

ה.2. זורע

כפי שהוסבר כבר, כל מלאכה שעניינה מימוש כוונה להצמיח דבר, כפי שמגדיר הרמב"ם (שם ז, ג), הרי היא מעין האב זורע. אם כן, גם פעולה שאיננה דומה כלל לזריעה, כמו זמירה, תיחשב כאב מלאכה, ובלבד שכוונתו של האדם תהיה להצמיח את הצמח. לאור

¹⁵ למשל, פעולת החרישה משמשת להשמדת עשבייה שוטה, ללא קשר לרצון לזרוע באותה קרקע באותה עונה.
¹⁶ העירני מורי ורבי הרב ישי אנגלמן לדבריו של הרב ידידיה כהן (כרם היה לידידי, תשנ"ב, עמוד 242), כי בעניין זה ישנה חלוקה בין העבודה החקלאית בהר לעבודה החקלאית בבקעה. מדובר ככל הנראה בשתי תקופות של תנאים, שהשוני ביניהן נבע מהנדידה של החכמים צפונה מאזור ההר לאזור העמק. כך גם העלה פרופסור יהודה פליקס בספרו "החקלאות בא" בתקופת המשנה והתלמוד", תשכ"ג, עמוד 42.
¹⁷ וראיתו של האור זרוע איננה ראייה, שכן ייתכן שהבבלי הולך לשיטת המשנה, כפי שהוא גרס, אך מציג בעצמו שיטה אחרת, בה החרישה נעשית קודם הזריעה וממילא אין הכרח להתייחס לחרישה כמלאכה אמצעית.

זאת מתעורר קושי גדול באשר למלאכת ההשקיה, כפי ששאל בעל התפארת ישראל בכלכלת השבת, שהובא לעיל – מדוע המשקה איננו נחשב לאב מלאכה, והלא השקיה נעשית לשם הצמחת הצמח. אמנם, מתוך דקדוק בלשון הרמב"ם ניתן לנסות להעלות הסבר, על פי היסוד שהסברנו:

הזומר את האילן כדי שיצמח הרי זה מעין זורע, אבל המשקה צמחין ואילנות בשבת הרי זה תולדת זורע וחייב בכל שהוא.

(רמב"ם שבת ח, ב)

על אף שהבהיר הרמב"ם כבר בפרק ז, כי הזומר נחשב למעין אב המלאכה זורע, חוזר הרמב"ם ומציין זאת בהלכה זאת. נראה שמטרתו היא ההנגדה שהוא עושה למשקה – בעוד הזומר נחשב למעין האב, המשקה נחשב לתולדה. ניתן לראות כי הרמב"ם טרח להזכיר כי הזומר את האילן עושה זאת כדי שיצמח, בדיוק כפי ההגדרה של האב, אך במשקה לא מזכיר הרמב"ם שעושה זאת כדי שיצמח, וממילא ניתן להסיק שאין המשקה עומד בקריטריון הכוונה להצמחה כדי שייחשב ל'מעין אב'. ודאי הקושייה בעינה עומדת, שכן סוף כל סוף, על אף לשון הרמב"ם, השקיה נעשית לשם הצמחת הצמח. אף על פי כן, ניתן לנסות לחזק את ההסבר בכך שבגמרא במועד קטן (ג, א) נחלקו האמוראים אם המשקה הוא תולדה של זורע או של חורש. מכאן ניתן לראות שאין זה ודאי לחלוטין שההשקיה נעשית לשם הצמחת הצמח, אלא יש צד מסוים לומר שנעשית היא לשם ייפוי הקרקע. ממילא זה הלימוד שמלמד הרמב"ם – על אף שהזומר נחשב לאב מלאכה, המשקה, היות שאין הכוונה המובחנת בו היא לשם הצמחת הצמח, איננו נחשב לאב מלאכה אלא רק לתולדה, שכן הוא גורם להצמחה פיזית של הצמח, ללא כוונה גמורה.

גם בדין השריית חיטים או שעורים (רמב"ם שבת ח, ב), שמביא הרמב"ם כתולדה של זריעה, ניתן לראות כיצד מתיישמים העקרונות שהצגנו. היו שהקשו על דברי הרמב"ם בדין זה מהגמרא בזבחים (צד, ב)¹⁸ והרמב"ם כתב תשובה להסביר את שיטתו, ממנה נראה את שיטת הרמב"ם:

הוא לשון התלמוד בגמרא זבחים – "ואזדא רבא לטעמיה, דאמר רבא זרק סודר למים חייב, זרע פשתן למים חייב. בשלמא סודר משום דעביד ליה כבוס, אלא זרע פשתן מאי טעמא? אי משום דמקדת, אפילו חיטי ושערי נמי! אלא משום לישה", כלומר: אם [הטעם] משום צמיחתו, ר"ל שיגדל וינבוט, למה ייחד זרע פשתן, [והלא] כל הזרעים, אם נשרו עד שהם גדלים, הרי הוא זורע! משום כך

¹⁸ לדוגמה, אפשר למנות בין המקשים את המגן אברהם (אורח חיים שלו, יב). אמנם, לא נדון בפרשנות הגמרא שם ובהסברים השונים לה במסגרת עיסוקנו.

אבות ותולדות במלאכות שבת – שיטת הרמב"ם

אמר, שאין הכוונה, שיגדלו ויתנפחו, אלא על דיבוקו לאלתר בלבד הוא חייב משום לש. ועל כן דייקנו אנחנו ואמרנו וכן השורה חטין ושעורין וכיוצא בהן, כי מלת שרייה כוללת את הגידול וההשרות.

(שו"ת הרמב"ם ג, תסד)

בניגוד לאב של זורע, שם מתחייבים בעצם הנחת הזרע, אף ללא השרשתו, כפי שכתב המנחת חינוך (מצווה לב, מוסף השבת סימן ב)¹⁹, בתולדה של שריית הזרעים במים חייבים רק כשהם יתחילו לגדול, כפי שמסביר הרמב"ם בתשובה: "כי מילת שרייה כוללת את הגידול וההשרות". הדברים מבוררים מאד, שכן האב עוסק בכוונת האדם, וממילא די שיתכוון להצמיח את הזרעים ואין צורך שיתחילו לגדול בשבת כדי להתחייב. בניגוד לכך התולדה עוסקת בשינוי הדבר ובהצמחה הפיזית ללא פעולת הצמחה, וממילא חייבים שהזרעים יתחילו לגדול במים כדי להתחייב עליהם. מעתה ברור השימוש במילה "וכן" בהלכה זו, כפי שהסברנו לעיל בהערה 11. ישנו הבדל בין המשקה לבין המשרה חטים במים – על אף ששניהם חייבים מדין התולדה, הרי שהסיבות שונות ביניהם במקצת. ההשקיה הינה פעולת הצמחה רגילה אך ללא כוונה, ועל כן אין צורך שהצמח יגדל ממנה בפועל מיד, אך השריית חטים במים איננה פעולת הצמחה רגילה ועל כן יש צורך שהזרעים יתחילו לגדול בפועל. כלומר, ישנם שני יסודות חיוב בתולדת זורע – פעולת הצמחה ללא כוונה או צמיחה מציאותית ללא כל פעולת זריעה.

ה.3. דש

קושי גדול בדברי הרמב"ם מופיע בפסיקתו במלאכת דש:

הדש כגרוגרת חייב ואין דישה אלא בגדולי קרקע, והמפרק הרי הוא תולדת הדש, החולב את הבהמה חייב מפני שהוא מפרק וכן החובל בחי שיש לו עור חייב משום מפרק, והוא שיהיה צריך לדם שיצא מן החבורה.

(רמב"ם שבת ח, ז)

בסיסה של הלכה זו בגמרא:

תנו רבנן: הצד חלזון והפוצעו - אינו חייב אלא אחת, רבי יהודה אומר: חייב שתים. שהיה רבי יהודה אומר: פציעה - בכלל דישה. אמרו לו: אין פציעה בכלל דישה. אמר רבא: מאי טעמא דרבנן - קסברי: אין דישה אלא לגדולי קרקע.

(שבת עה, א)

¹⁹ ואמנם, חלק על כך הרש"ש בשבת עג, א וטען שחייבים על זריעה רק אם הזרע השריש, אך אנו נקטנו כשיטת המנחת חינוך.

נראה בפשטות, שפוסק הרמב"ם כשיטתם של חכמים, שאין דישה אלא בגדולי קרקע, ועל כן אין חיוב דש בחילזון.

אמנם, הקושייה בהלכה זו עולה מאליה – הרמב"ם מגדיר שאין דישה אלא בגידולי קרקע ומיד אחר כך פוסק שחולב חייב משום מפרק, שהוא תולדת דש. המגיד משנה עונה על כך שבהמה מוגדרת כגידולי קרקע. אמנם, טענה זו איננה פשוטה, שכן אין זה עולה בפשט הלשון וכן אין סיבה נראית לעיין לחלק בין בהמה לחילזון²⁰.

כנגד הסברים בכיוון זה, ישנה תשובה של ר' אברהם בן הרמב"ם, שהובאה לעיל:

אבל זה שהקשיתה בתחלתה מדקימא לן אין דישה אלא בגדולי קרקע אין ראוי למי שביין ענין האב ומעינו ותולדתו להקשותה כלל, שהתולדה, אף על פי שהיא דומה לאב, אינה לא האב ולא מעין האב, אלא הפרש יש ביניהם. ושאמרת: 'והמפרק הוא הדש' – אינו כן, אלא מפרק תולדה דדש, שאין לומר שהסחיטה לענבים או החליכה לעזים – דישה, ולא עלה זה על דעת אדם, אף על פי שחייב בהן משום מפרק. והואיל ומפרק תולדה דדש, אין להקשות מדקימא לן 'אין דישה אלא בגדולי קרקע' – הדישה שהוא האב, מעין האב, אינם אלא בגדולי קרקע, והמפרק שהוא תולדה דדש, ישנו בגדולי קרקע ושלא בגדולי קרקע.

(ברכת אברהם יח)

לדבריו, שאלה זו איננה רלוונטית מעיקרה, שכן הכלל ש"אין דישה אלא בגידולי קרקע" נכון רק ביחס לאב המלאכה דש, בעוד החולב חייב משום מפרק שהוא תולדה, ואיננו כלול בכלל זה. נראה להסביר שדישה, עניינה מלאכה אמצעית, המשמשת כפעולה אחת מתוך תהליך הכנת הפת, ועל כן כלל זה רלוונטי רק בגידולי קרקע, שם דשים לשם תוצאה עתידית מסוימת. כלומר הגדרת מלאכת דישה היא הפרדת דבר מבית גידולו מתוך כוונה לעבד את הדבר המוצא, ללא קבלת מוצר ממשי חדש בעצם ההפרדה. הכלל "אין דישה אלא בגידולי קרקע" איננו כלל נוסף שנתקן למלאכה זו אלא משמש כהגדרת האב עצמו. לעומת זאת, פעולת הפירוק, כשמה כן היא – מלאכה ייעודית של יצירת תוצר – הפרדה בין שני גורמים המחוברים זה לזה, ללא קשר למימוש כוונת האדם. ממילא, הכלל של "אין דישה אלא בגידולי קרקע" לא רלוונטי עבורה כלל, וניתן לחייב על החליכה שכל עניינה הפרדת החלב מהבהמה. אמנם, מלאכת הפירוק חייבת לעמוד בגדרי הדמיון הפיזי

²⁰ אכן כך העירו התוספות שבת עג, ב ד"ה מפרק. אמנם, אפשר לדייק מדברי הרמב"ם (מעשר שני ז, ג-ד) שבהמות נחשבות לגידולי קרקע, ולומר שפסק הרמב"ם כר' יהודה בסוגיית החילזון. אולם, דבר זה אינו נראה, שכן המקור למושג "גידולי קרקע" בקשר למלאכה זו הוא בדברי חכמים, ואין מקור אחר עליו הרמב"ם יכול היה להתבסס ביצירת חילוק בין "גידולי קרקע" לדברים אחרים. יותר נראה שהרמב"ם פסק כחכמים וציטט את אמירתם בגמרא.

אבות ותולדות במלאכות שבת – שיטת הרמב"ם

לדישה כחלק מהיותה תולדה, ועל כן חלים בה כללים אחרים, כדוגמת הכלל שחייבים שתהיה קליפה בתוכה בלוע הדבר שמפרקים, כפי שכותב ר' אברהם שם:

בשיש להן עורות הוא שהדם מבליע בבשר ולא בעור, ולפיכך אם חבל עד שיצא הדם או עד שיצרוור בעור הוא דקרינן ליה מפרק, שפירק הדם מן הבשר כמו משקה המובלע בזית או בעינב לא בקליפתו, והקליפה של אוכל עליו כמו העור על הבשר. אבל בשאין להן עורות, שהדם או הליחה מצוי בגוף כולו, אפילו חבל ויצא הדם או הליחה לחוץ לא קרינן ביה מפרק, שאין לאותו הדם או הליחה בזה הגוף מקום מסוים עד שנאמר אם הוציאו ממנו פירק אותו.

(שם)

לדברי ר' אברהם בן הרמב"ם ההגדרה של מפרק היא הוצאת דבר הבלוע בתוך דבר אחר, ועל כן אם מדובר בבעל חיים שאין לו עור הרי שלא ניתן לומר עליו שהדם בלוע בתוכו, אלא הדם הוא חלק ממנו. מעתה ברורה טענתם של חכמים שלא חייבים משום דש בחילזון. לא ניתן לדון בחילזון חיוב בתולדת דש, שכן אין לחילזון עור, וממילא הוצאת הדם ממנו איננה פירוק. מנגד לא ניתן לדון בו חיוב משום האב דש, שכן חילזון איננו נחשב כגידול קרקע, וממילא אין חיוב כלל על הוצאת דם החילזון²¹.

ה.4. מבשל

בפשטות, היה ניתן לצפות שמלאכות החותמות סדרות במשנה תהיינה מלאכות ייעוד ולא מלאכות אמצעיות, אך נראה שאין זה מדויק. הרמב"ם מגדיר את האב של מלאכת מבשל כך:

האופה כגרוגרת חייב, אחד האופה את הפת או המבשל את המאכל או את הסמנין או המחמם את המים הכל מעין אחד הוא, שיעור המחמם את המים כדי לרחוץ בהן אבר קטן, ושיעור מבשל סממנין כדי שיהו ראויין לדבר שמבשלין אותן לו.

(רמב"ם שבת ט, א)

העולה מדברי הרמב"ם ששיעור החיוב באב המלאכה תואם את הצורך לשמו נעשית המלאכה – אם לאכילה החיוב הוא כגרוגרת, אם לרחיצה השיעור הוא כדי רחיצת אבר קטן ובסממנים כשיעור הדבר לשמו הם מתבשלים. אם כן, ודאי הגדרת אב המלאכה היא כמלאכה אמצעית, מלאכה הנעשית לשם שימוש עתידי שאין עניינה יצירת מוצר חדש אלא

²¹ אמנם לא ברור שמדובר בדיון בגמרא בהוצאת דם החילזון אלא ייתכן שמדובר בהוצאת החילזון מן הקונכייה, אך נראה שר' אברהם בתשובתו לא הבין כך, שכן ר' דניאל הבבלי מניח בשאלתו שמדובר בהוצאת הדם ("..."] ועד כאן לא קא מחייב ר' יהודה בחלזון שאין לו עור משום עשיית חבורה אלא משום דישה דהיינו מפרק [...]"), ור' אברהם לא העיר לו על הנחה זו ומכאן שקיבלה (כפי שהבינו שאר הראשונים).

הכשרה לשימוש האדם ומימוש כוונתו. מנגד, הגדרת התולדה, כמתבקש, היא כמלאכה ייעודית, כפי שמגדיר הרמב"ם:

כללו של דבר בין שריפה גוף קשה באש או שהקשה גוף רך הרי זה חייב משום מבשל.

(רמב"ם שבת ט, ו)

דהיינו, על פי הרמב"ם התולדות הן שינוי מרקם המוצר על ידי בישול – בין אם ריפוי גוף קשה ובין אם הקשיית גוף רך. במלאכות אלו החיוב הוא בכלשהו (כפי שכותב הרמב"ם בתחילת ההלכה), שכן אין זה משנה לשם מה האדם עושה את המלאכה, אלא די בכך ששינה את תצורת החפץ. אמנם, כמובן שדבר זה לא יהיה שייך באוכלים, לדוגמה, שכן במלאכות ייעוד יש צורך במוצר קבוע הנשאר לאורך זמן, ולא בדבר שמתכלה באכילה מיד²².

בהקשר זה, יש לדרון בדין ייחודי המופיע ברמב"ם בהלכה ה – דין חצי בישול (או לפי הגדרת הגמרא (מנחות נז, א) – 'מאכל בן דרוסאי'). כך כותב הרמב"ם:

הניח בשר על גבי גחלים אם נצלה בו כגרוגרת אפי' בשנים שלשה מקומות חייב, לא נצלה בו כגרוגרת אבל נתבשל כולו חצי בישול חייב, נתבשל חצי בישול מצד אחד פטור, עד שיהפך בו ויתבשל חצי בישול משני צדדיו.

(רמב"ם שבת ט, ה)

באופן פשוט, יש להתייחס להלכה זו כנספחת לדין האב של מבשל, שכן אין דרכו של הרמב"ם להזכיר תולדות מבלי לומר זאת בפירושו. על כן, נראה להסביר דין זה בכך שאכן ניתן לבשל מאכל בשני אופנים, ואופי החיוב בהם ישתנה בהתאם. אפשרות אחת היא בישול המאכל כל צרכו, אז החיוב הוא כגרוגרת, כשיעור כל חיוב המאכלים בשבת. אמנם, לעיתים, כאשר האדם מבשל מאכל רק עד כדי חצי בישולו, אין המאכל מוכשר לאכילה באופן אובייקטיבי, אלא רק אנשים מסוימים אוכלים אותו כן. ממילא במצב כזה כל המאכל כולו זקוק לבישול זה ולא די בכך שגרוגרת מן המאכל תהיה מוכשרת לאכילה, שכן הדבר תלוי בכך שהאדם מחשיב את המאכל לאכילה ועל כן ההתייחסות היא אל המאכל בכללותו²³.

²² אם כן, ניתן להסיק מכאן כי עשיית צנימים בשבת לא תיאסר מדין בישול, שכן אין בכך הכשרת דבר לאכילה, לפי שהלחם מוכן לאכילה עוד קודם אפייתו לצנים, וממילא אב מבשל לא שייך כאן. כמו כן אין חיוב תולדה מצד הקשיית הלחם, שכן לא נוצר מוצר המתקיים אלא מדובר באוכל, וממילא אין כל צד לחיוב.

²³ ראש הישיבה הרב רבינוביץ' זצ"ל ביד פשוטה שם, מציע הסבר אחר, שחצי בישול אכן לא נועד לאכילה כלל אלא רק לשם הכנת המאכל לבישול בזמן הגעת האורחים, כדי שלא יחכו זמן רב. וניתן להסביר כפי שהסברנו אף לפי כיוון זה, שכן הדבר תלוי במאכל בכללו ולא בשיעור אכילה אובייקטיבי.

אמנם, ניתן להציע כיוון אחר²⁴, לפיו חצי בישול נובע מדין התולדה ולא מדין האב. הסבר זה מתאפשר הודות לכך שבסוף הלכה זו כותב הרמב"ם "זה הכלל" המגדיר את התולדות והכולל את הדינים שהופיעו לפניו. לפי זה, אכן אין חייבים על חצי בישול מצד הכשרת המאכל כלל, שכן חצי בישול איננו ראוי לאכילה, אלא שחייבים על כך מצד ריכוך המאכל הנובע מהגדרת תולדת בישול, ויש לרכך בצורה משמעותית מספיק המתבצעת רק משלב מסוים בבישול אותו הגדיר הרמב"ם כחצי בישול.

כיוונים אלו מתחזקים לאור העובדה שדין 'מאכל בן דרוסאי' מובא בשם ר' יוחנן בעניין שבת (מנחות נז, א) וכן לעניין בישולי נוכרים (שאם המאכל מבושל כמאכל בן דרוסאי אין בו משום בישולי נכרים (עבודה זרה לח, א)). אמנם, הרמב"ם פוסק דין זה רק לעניין שבת ולא לעניין בישולי נכרים.

אם כן, ברור שסבר הרמב"ם שדין 'מאכל בן דרוסאי' נובע מדין ייחודי של שבת ואיננו קשור לחיוב בכל צרכו (המשמש כמדד אובייקטיבי לכשירות האוכל) – בין אם משום שמדובר בחיוב מדין האב מבשל המוגדר כהכשרת דברים לשימוש על ידי בישול, ובין אם נובע מדין התולדה המוגדר כריכוך או הקשיית דברים על ידי בישול.

על פי היסוד שייסדנו מתבאר היטב דין מרתק נוסף, העולה מדברי הרמב"ם במלאכת בישול – דין "מצרכי הבישול". הרמב"ם פוסק כך:

אחד נתן את האור ואחד נתן את העצים ואחד נתן את הקדרה ואחד נתן את המים ואחד נתן את הבשר ואחד נתן את התבלין ובא אחר והגיס כולם חייבים משום מבשל, שכל העושה דבר מצרכי בישול הרי זה מבשל.

(רמב"ם שבת ט, ד)

מדברי הרמב"ם עולה טענה מרתקת – אף כאשר אדם עושה פעולה חלקית בלבד, המשמשת חלק מתהליך הבישול, ולא ניתן לומר עליו שהוא מבשל באופן מלא – עם זאת מתחייב הוא משום שהוא עושה דבר מצרכי הבישול. נראה, שהיכולת לחייב אף בפעולה חלקית ולא שלימה נובעת מהיות אב המלאכה בבישול מלאכה אמצעית – כלומר מלאכה המממשת את כוונות האדם, שאיננה תלויה ביצירת מוצר ממשי מוגמר. מתוך כך, אין כל צורך לעשות פעולת בישול מלאה כדי להתחייב, שכן כל מהותה של המלאכה הוא עשיית דברים לשם הגשמת מטרה ולא הפעולה הפיזית עצמה שהאדם עושה²⁵.

²⁴ כך העלה בפניי ידידי ידידיה קלוש.

²⁵ דין "מצרכי" קיים לא רק במלאכת בישול אלא מזכירו הרמב"ם אף בדין סוחט, שהוא מצרכי הכיבוס (שבת ט, יא) וכן בדין המתח חוט של תפירה, שהוא מצרכי התפירה (שבת י, ט). נראה שיסוד משותף הוא לכולם, שמדובר במלאכות אמצעיות, וממילא אף פעולות הנעשות לצורך המטרה המרכזית, אף שאין בהן ממש –

ו. השלכות להלכה

לאור כל האמור לעיל, בנוסף להשלכות בהגדרות האבות והתולדות של כל מלאכה, נראה שישנה השלכה מעשית נוספת. חקירה ידועה היא בשאלה אם חיוב התולדה הוא חיוב עצמאי או חיוב הנובע מתוך האב והנכלל בו²⁶. על פי דברינו, שחילוק גדול יש בין הגדרת האבות להגדרת התולדות, קשה לקבל שאין לתולדות עמידה עצמאית אלא נובעות הן מחיוב האב, שכן אילו היו נובעות מהאבות מדוע ישנה דינן. אלא נראה לומר שאכן חיוב התולדות הינו חיוב עצמאי, ואמנם לימדה התורה שמביאים חטאת אחת על אב ותולדתו, מכך שיש חיוב רק על ל"ט מלאכות ולא יותר²⁷. על פי הכרעה זו בחקירה ניתן למצוא מספר השלכות מעשיות:

- א. אם הזיד באב ושגג בתולדה, שמא יש לומר, שיתחייב חטאת על התולדה, שכן אין היא נכללת באב.
- ב. לעניין התראה, ודאי אין חייבים להתרות משום האב דווקא אלא אף התראה משום התולדה מועילה, שכן מוגדרת היא כמלאכה העומדת בפני עצמה (כפי שחקרו תוספות שבת עג, ב ד"ה משום זורע)²⁸.

ז. סיכום

בדברינו ראינו שישנם שני סוגים של מלאכות שנאסרו בשבת – מלאכות יצירה ופעולות המממשות את רצונות האדם. כלומר, ישנם שני יסודות חיוב בשבת – איסור יצירה בשבת ואיסור על מחשבת האדם המתממשת במציאות על ידי פעולות שונות²⁹. כל אב מלאכה

יתחייב עליהן משום אותה מלאכה. ניתן להציע שדבר זה נכון אף לגבי העושה עין הצבע (שבת ט, יד) שחייב משום תולדת צובע מאותה סיבה עצמה – פעולה המשמשת את מטרת האדם בתהליך הצביעה. להרחבה בעניין זה ראו בדברי ר"י הרב חיים סבתו במאמרו 'שיטת הרמב"ם במלאכות שבת בתהליך' באסופה זו.

²⁶ כך חקר, לדוגמה, ר' אריה לייב מאלין בחידושי (סימן ז).

²⁷ אמנם, ר' אריה לייב מאלין הנוכח הכריע להיפוך, וצ"ע.

²⁸ **הערות עורך** [יד"ל]: לעניות דעתי, על אף שבהחלט יש מקום לקבל את ההצעה המרכזית במאמר, אין לקבל את הנאמר בחלק זה. העובדה שהחיוב במלאכות שבת השונות נובע ממרכיבים שונים באבות ובתולדות לא מחייבת את ראייתם כאיסורים נפרדים. ניתן לומר שישנו איסור אחד בכל אב מלאכה, הכולל את התולדה, ושפניו השונים של האיסור – הכוונה והפעולה – נכללים בו. הקושי המרכזי בקבלת הצעתו של הכותב כאן הוא הצורך לראות את החלוקה לל"ט אבות מלאכה כגזרת הכתוב מיוחדת בחטאת, רעיון שקשה לבססו. בעניין ההתראות, יש להיכנס לשאלה האם הגדרת ההתראה נובעת משאלות עקרוניות או מהבנת האדם המותרת.

²⁹ הנה, על פי יסוד זה תתרוץ קושייה גדולה, שהתקשו בה רבים בדברי הרמב"ם. על פי הגמרא (שבת קכ, ב) עולה שלשיטת חכמים גרמא מותרת, שכן הם מתירים להעמיד כלי חרס מלאים במים בפני הדלקה. אמנם, הרמב"ם לא מנה את הכלל שגרמא מותרת בפרק א' מהלכות שבת, יחד עם שאר הכללים, אך מנגד פסק דיני כיבוי כחכמים, שמתיר לעשות מחיצה מכלים מלאים מים בפני הדלקה, שכן גרם כיבוי מותר (שבת יב, ד). על כך תמהו רבים, מדוע לא מנה את גרמא ככלל בין הכללים, אם סובר הוא כחכמים. אמנם, לדברינו דברי הרמב"ם מבוררים ביותר. אכן, אין יסוד פטור גרמא כלל, וממילא אין למנותו יחד עם כללי המלאכות בפרק א. אמנם, בכיבוי דלקה דין אחר הוא, שכן מדובר במלאכה שאינה צריכה לגופה, שהרי אין הוא מעוניין בגופו של כיבוי אלא במניעת נזק הדלקה. מכל מקום, מחייב הרמב"ם במלאכה שאינה צריכה לגופה, ועל כן בכיבוי שרפה רגיל מתחייב האדם. הסיבה לכך היא משום שהאדם עשה מלאכה, ואין זה משנה אם התכוון הוא למטרה כזו או אחרת בעשייתו אותה. מנגד, במצב של גרמא בכיבוי לא ניתן לחייב עוד את האדם, שכן לא ניתן לומר עליו שהוא עשה

מוגדר על פי אחד מן הסוגים הללו ובהתאם התולדה מוגדרת כסוג השני, כאשר בכל מלאכה יש לדון מהי הגדרתו של האב ובהתאם מהי הגדרת התולדה³⁰. להגדרות אלו השלכות הלכתיות – הן במישור הגדרת המלאכות עצמן והצורך בכוונה בעשייתן, הן בשיעור החיוב בהן והן במישור היחסים בין האב לתולדתו.

נראה לומר שהיסוד הרעיוני בדברים אלו הוא שהאדם נתייחד בשני מישורים בעולם – ביכולתו ליצור וביכולתו לחשוב. במהלך השבוע האדם פועל ועושה, יוצר ומשנה את המציאות. עסוק הוא תמיד בתכנון המחר, בשאלה כיצד להרוויח מהמציאות דבר נוסף, וכיצד לקדם את המציאות למקום טוב יותר. שואל הוא האדם את עצמו תמידים כסדרם איזה חומר גלם יכול הוא לקחת מהעולם ולכונן דרכו מציאות נשגבה ושלימה יותר. גדלותו של האדם שחיו אינם עוסקים בהישרדותו בעולם, כשאר חיות הטבע, אלא בהתייחסות אל המציאות הרחבה ובקשר של האדם אליה.

בשבת, הקב"ה שבת מהיצירה ואף מן התכנון וממימוש כוונותיו. פסק הוא לעבוד אל מול המציאות ונתן מרווח של זמן בו יש משמעות לקב"ה מצד עצמו, בלי קשר לשאלה מה הוא עשה באותו הזמן. והאדם, הרוצה לדבוק בדרכי השכינה, שובת אף הוא מן הדברים הללו. אין הוא יוצר כלל ואף אין הוא פועל לשם הגשמת מטרותיו. חי הוא בעולם שלם בו אין צורך ליצור ולתכנן ושוהה הוא בעולם שהוא מעין עולם הבא – שלם בגופו ושלם בממונו. במציאות בה האדם לא יוצר ואף לא מתכנן דבר, הוא מסוגל לשהות במקום, ללא מחשבה תמידית על מה שסביבו, ולפנות אל הרוחני, הנעלה והנשגב – אל הצד ה-לוהי שבו, ולתת לו משמעות מצד עצמו. לעזוב את מרדף החיים התועלתני התמידי של החיים ולהתענג על זיו השכינה.

אם תשיב משבת רגלך עשות חפצין ביום קדשי וקראת לשבת ענג לקדוש
ה' מכבד וכבודתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר: אז תתענג על
ה' והרכבתיך על במותי ארץ והאכלתיך נחלת יעקב אביך כי פי ה' דבר:

(ישעיהו נח, יג-יד)

את המלאכה ואף לא שהתכוון אליה. כלומר, ישנם שני יסודות חיוב – האחד הוא יצירת האדם את התוצר במציאות, ומתוקף כך חייבים במלאכה שאינה צריכה לגופה, והשני הוא כוונה של האדם לחולל שינוי במציאות אף ללא יצירה ישירה על ידו, ומתוקפו חייבים בכל גרמא. רק במצב בו משתלבים העקרונות של גרמא יחד עם מלאכה שאינה צריכה לגופה, כמו בכיבוי דלקה, לא מתקיים אף יסוד חיוב וממילא הדבר מותר.³⁰ נראה שקשה למצוא מדר עקבי לשאלה איזו מלאכה שייכת לכל קבוצה, שכן לא ניתן להתבסס על מיקום המלאכה בסדרות המלאכות (שכן ענינו הרואות כי מלאכת טוחן היא מלאכת ייעוד, על אף שאינה נמצאת בסופה של סדרה – שכן דווקא בתולדת טוחן מדגיש הרמב"ם שדרושה כוונה כדי להתחייב – רמב"ם שבת ז, ה; ח, טו; כא, יח). אמנם, נראה שאין מודל קבוע, על פיו ניתן לסווג את המלאכות, אך היות שהרמב"ם מחייב בשבת על כל פעולה יצרנית ועל כל פעולה המממשת מחשבה, הרי שכאשר עמד מול רשימת ל"ט המלאכות היה חייב לדון באופייה של כל מלאכה ולהגדיר את התולדות שלה כסוג המלאכות המחייב השני מבין השניים.